

ԹԱԹԱՐԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ 1905-1906 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ. ՊԱՏՄԱՔՆՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Նելլի Բաղդասարյան

պ.գ.թ., դոցենտ

ՄՄՀ

Բանալի բառեր՝ թաթարա-հայկական ընդհարումներ, սոցիալ-տնտեսական պատճառներ, կրոնական պատճառ, Արցախ, Շուշի, Վարանդա, Խաչեն, Դիզակ, պանթուքիզմ, ինքնապաշտպանություն, Ռուսաստան, Օսմանյան Թուրքիա

Թուրքական հիմնարար ազգային գաղափարախոսությունները՝ պանօսմանիզմը, պանիսլամիզմը և պանթուքիզմը, գործող են հատկապես անպատճելիության մթնոլորտում: 19-րդ դարի վերջին մեծ տերությունների լուռ ներկայության և թողտվության պայմաններում տեղի ունեցան արևմտահայության կոտորածներ: Ազգային գոյի քաղաքականության փորձի դրսևորում էր 1905-1906 թթ. Անդրկովկասի մի շարք տարածքներում, այդ թվում Արցախում տեղի ունեցած թաթարա-հայկական¹ ընդհարումները, որոնք իրականացվել են ցարական իշխանությունների հովանավորության և լուռ ներկայության պայմաններում:

1905-1906 թթ. Արցախում տեղի ունեցած թաթարա-հայկական բախումների հետևանքով Արցախում զոհվել է 320 հայ, հասցվել մեծ նյութական վնաս, տուժել են մշակութային ժառանգություն ներկայացնող հուշարձանները: Ընդհարումները տեղի են ունեցել Շուշի քաղաքում, Վարանդայում, Խաչենում, Զանգեզուրում, Դիզակում²: Թաթարա-հայկական ընդհարումներին հայ պատմագիտությունը էջեր է նվիրել, ուստի հոդվածում պատմաքննական վերլուծության փորձն է առաջնահերթվել, ինչն իրականացրել ենք ստորև:

Թաթարա-հայկական ընդհարումներում ընդգծված տեղ ունեն սոցիալ-տնտեսական հիմքերը: Բնիկ հայկական տիրույթում առկա եկվոր թաթար քոչվորությունը ինքնահաստատման միակ ուղին տեսնում էր հայության հասարակական-տնտեսական գերիշխող դիրքին հակադրելու մեջ: Ընդհարման պատճառների քննությունը սոցիոլոգիական հարթակում թույլ է տալիս օրինաչափորեն գնահատել ստեղծված իրավիճակը. հողագործական և անասնապահական մշակույթների համակեցությունն անհնարին էր, հետևաբար սա նաև տնտեսաձևերի անխուսափելի առճակատում էր: Հատկանշական է, որ Ղարաբաղի մահմեդական բնակչությունը դասեր էր ստանում իր թուրք

¹ Աղբյուրներում հիշատակվող թաթար անվան տակ պետք է հասկանալ կովկասյան թաթարներին: «Թաթարա-հայկական ընդհարումներ»՝ համարժեք է «թուրք-հայկական ընդհարումներ» անվանմանը:

² Բալայան Վ. Արցախի պատմություն, Երևան, 2002, էջ 275:

հավատակիցներից, որոնք վկայակոչում էին, որ նրանց աղքատության պատճառը հայերն են, հետևաբար պետք է տիրանալ նրանց ունեցվածքին, ուստի թաթարական խուժանը հրահրվում էր հարուստ ավարի գաղափարով: Հատկանշական է, որ այս ճանապարհին թաթարները չէին խորշում իրենց ցեղակիցներին թալանելուց: Կոտորածի հիմնական օջախները տվյալ դեպքում հայկական շուկաներն էին: Հատկանշական է նաև, որ թաթարա-հայկական ընդհարումները տեղի ունեցան Ղարաբաղի առավել հարուստ գյուղերում և Շուշի քաղաքում: Ինչ վերաբերում է Շուշի քաղաքին, ապա դեռևս 19-րդ դարի 50-60-ական թթ. Շուշին դարձել էր Անդրկովկասի առևտրական կապիտալի կուտակման կենտրոններից մեկը՝ շնորհիվ հայ նշանավոր առևտրական տների: 19-րդ դարի 80-ական թթ. Բաքվի վերածումը նավթարդյունաբերության խոշոր կենտրոնի նպաստել էր Ղարաբաղից ու Զանգեզուրից արտագնա աշխատանքի մեկնողների մեծ թվին¹: Արտագնա աշխատանքի մեկնողները մեծ թիվ էին կազմում Շուշի քաղաքից և հատկապես Վարանդա գավառից:² Այս հանգամանքը, եթե մի կողմից հանգեցրել էր տեղում արտադրության ծավալների կրճատմանը, մյուս կողմից նպաստել էր կապիտալի հոսքին, ինչն արտահայտվում էր այս շրջանների բնակչության բարեկեցությամբ: Հատկանշական է, որ Ղարաբաղում կենտրոնացված պատկառելի դրամագլուխը սպառում էր գտնում Բաքվում՝ նավթարդյունաբերության մեջ Արցախից տեղափոխված հայ առևտրականների ներկայացվածությամբ: Կապիտալի շրջանառությունը և կուտակումն էլ թերևս պատճառներից մեկն էր, որ ընդհարումները ծավալվեին Վարանդայում, Խաչենում և Շուշիում:

Թաթարա-հայկական բախումներն իրենց խորն արմատներն ունեն, մանավանդ կրոնական դրդապատճառների առումով: Հայ և թաթար բնակչության միջև կրոնական հողի վրա տեղի ունեցած դեպքերի առիթով ժամանակագրությունը մատուցում է բազմաթիվ փաստեր: Այս հանգամանքը ցարիզմի կողմից որպես պատճառ օգտագործվեց իր մեղսակցությունը քողարկելու համար: Վկայակոչենք սենատոր Կուզմինսկու 1905 թ. Բաքվի ջարդերի մասին հայտնի զեկույցից մի հատված. «...Բայց ինչքան էլ կողքից թվա նրանց միմյանց հետ համերաշխ լինելը, միևնույն է, մուսուլմաններին հատուկ կրոնական ֆանատիզմը և նրանց մշտական կախվածությունը հայերից առևտրական և փողային ոլորտներում միշտ արթնացնում են անվստահություն միմյանց նկատմամբ և թաքնված չարություն, որոնց արտահայտման համար հաճախ բավական է ամենաչնչին պատճառը՝ հայերի և թաթարների մեջ լուրջ բախումներ բռնկվելու համար...»³:

¹ Ստեփանյան Գ., Բաքվի հայությունը 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, Երևան, 2010, էջ 127:

² Լալայան Ե., Երկեր, հ. 2, Արցախ, Երևան, 1988, էջ 136:

³ Միմոնյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, Երևան, 2003, էջ 143:

Թաթարա-հայկական ընդհարումները հրահրվեցին թուրքական ազգային հիմնարար գաղափարախոսությունների և ռուսական կայսերապետական քաղաքականության դաշինքի պայմաններում, ընդ որում վերջինս հետագայում միայն հասկացավ այդ գաղափարախոսության վտանգի լրջությունը: Հատկանշական է, որ Ցարական իշխանությունները, անկարող լինելով սեփական ուժերով ճնշելու տեղում վերելք ապրող հասարակական-քաղաքական միտքը, հետագայում հասկացան, որ ազգայնական ընդհարումները, հետագայում կարող են ուղղվել իրենց դեմ: Վերլուծելով ստեղծված իրավիճակը՝ կատարենք մի շարք նկատառումներ. թաթարա-հայկական ընդհարումները ժամանակագրական առումով ուղիղ համեմատական են Օսմանյան Թուրքիայում երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ձևավորման շրջանին, հետևաբար չենք բացառում այն հանգամանքը, որ այն մեծապես սնվել է այս աղբյուրներից: 1905-1906 թթ. թաթարա-հայկական ընդհարումների պատճառների հիմքում ընկած էին թուրքական ազգային հիմնարար գաղափարախոսությունները. օսմանիզմ, պանիսլամիզմ և պանթուրքիզմ: Համիսլամականության մեծ գաղափարներին հակադիր ռուսական կայսրությունն իսկույն կուլ տվեց խայծը և վերոնշյալ հանգամանքները հաշվի առնելով ակամա հայտնվեց համիսլամիզմի կողմնակիցների կողքին: Իրականում համիսլամականության գաղափարախոսներն իրենց նպատակներն ունեին այս հարցում. ցարիզմի պարտությունը ռուս-ճապոնական պատերազմում, հեղափոխական շարժումների աճը նպաստում էին նրան, որ համիսլամականության գաղափարախոսները կանխագուշակեին ռուսական կայսրության մոտալուտ վախճանը, ուստի չէր բացառվում Օսմանյան Թուրքիայի գլխավոր դերակատարություն այս հարցում: Ռուս-ճապոնական պատերազմի ընթացքում Օսմանյան սուլթանական կառավարության ուղարկված գործակալների միջոցով Բաքվում ստեղծվել էր համիսլամական կազմակերպություն, որի առաջնորդները «Կասսայի» թերթի խմբագիրներն էին Ալի Մարդան Թոփչիբաշև, Ահմեդ Աղան, Իսրաֆիլ Հաջին, Հաջի Ասլան Աշուրով և այլն: Առաջադրված նպատակն էր մեծապես նվազեցնել քրիստոնյա տարրի թիվը մասնակի կրոնափոխության և ջարդերի միջոցով, քաղաքական նպաստավոր պայմանների դեպքում Կովկասից քրիստոնյաներին դուրս մղել դեպի Ռուսաստան, վերոնշյալ նպատակներին հասնելու համար միավորել Կովկասի շիա և սյուննի մահմեդականներին¹: Կովկասին տիրելու հեռագնա ծրագրերում Օսմանյան Թուրքիայի կողքին կանգնած էր Գերմանիան: Կ. Պոլսում գերմանացի սպաների օգնությամբ մշակված Կովկասի վերաբերյալ ծրագրի համաձայն, նախատեսվում էր մի կողմ թողնել Կարսի բերդը, Անդրկովկաս ներխուժել Բայազետի կողմից, անցնել Երևան, վերցնել Նախիջևանը, Ղարաբաղը, Բաքուն և հաստատվել

¹ Միմոնյան Հր., նշվ. աշխ., էջ 347:

Դադստանում: Իրենց առաջխաղացման ճանապարհին անհրաժեշտ էր համարվում ոտքի հանել 5-6 միլիոն կազմող մահմեդականներին: Օսմանյան թուրքերի ներխուժման ծրագիրն ընդհատվեց Պորտսմուտի անսպասելի հաշտությամբ¹: Այստեղ խնդիրը ոչ թե այս ծրագրի իրատեսականության աստիճանի մեջ էր, այլ նրա, որ հայ-թաթարական ընդհարումների առաջին տարում համիլամականությունը ձևափոխվեց համաթուրանականության, ինչն առավել վտանգավոր բնույթ ուներ Ռուսական կայսրության համար: Փաստորեն ընդհարումների հիմքում դարձյալ ընկած էր տարածքային խնդիրը, այսինքն թուրքական ազգային հիմնարար գաղափարախոսությունները նպատակ ունեին իրենց ճանապարհին ընկած ժողովուրդների հայրենագրկման ճանապարհով ընդարձակվել: Հատկանշական է, որ այս դեպքում թուրքական հիմնարար գաղափարախոսությունների իրականացումը համընկել էր Ռուսաստանի վարած անդրկովկասյան քաղաքականության հետ: Անհրաժեշտ է նշել, որ հրահրված ընդհարումները լայնածավալ բնույթ ստացան և այլևս հնարավոր չէր դրանք արգելակել կամ խաթարել:

Թաթարա-հայկական բախումներում ռուսական քողարկված դերակատարության և Շուշիի կոտորածից հետո Ռուսաստանի կողմից Գանձակի նահանգում գեներալ-նահանգապետ նշանակված վրացի Տակաշվիլու մասին ժամանակի նշանավորներից մեկը՝ ուսումնարանատեր Ներսես Մելիք-Ալլահվերդյանցը, գրում էր. «...Կարելի է ասել, որ այս մարդը իրաւ որ ցանկանում է խաղաղութիւն քցել մեր երկրում, բայց ցաւալին այն է, որ նախ սորա վարմունքը թուրքերի վերաբերեալ շատ թոյլ է, օրինակ. որքան էլ մեղաւոր թուրքը հանցաւոր է լինում, որքան էլ անմեղ հայը աշխատում է իրան արդարացնել, բայց և այնու նկատում է, որ նա ոչ միայն չի ուզում թուրքին պատժել, այլև ցանկանում է նրան արդարացնել և երկրորդն էլ, որքան էլ այս մարդը քարոզում է ամենուրեք, յորդորում է ժողովուրդին համերաշխ սիրով ապրել, թողնել իրանց անառակ ու անվայել գազանաբարոյ վարմունքը, սակայն դորա ասածները մնում են «ձայն բարբառոյ յանապատի»: Նա հեռանում է թէ չէ, կրկին թուրքերը, կարծես գիտութեամբ, թափվում են հայերի վրայ, կոտորում, թալանում ու կրակի են ենթարկում նրանց կայքը, որից ստիպուած հայերը դիմում են *ինքնապաշտպանութեան* և երբեմն էլ, հակառակ բոլորիս ցանկութեան, վրէժխնդիր են լինում թուրքերից, աւերելով նրանց գյուղերը»²:

Մեր կողմից ինքնապաշտպանության փաստի ընդգծումը պատահական չէ: Հատկանշական է, որ այս դեպքում հայության զոհերի մեծ թիվը պայմանավորված էր թուրք-թաթարական համագործակցությամբ, որն արտահայտվել էր ոչ միայն գաղափարական աջակցությամբ, այլ նաև

¹ Նույն տեղում, էջ 353:

² Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Հայ առաքելական եկեղեցու Արքայի թեմը /1813-1933 թթ./ Երևան, 2001, էջ 444-445:

թուրքական զանգվածի գործուն ներգավակությամբ: Հայ բնակչության համարժեք դիմադրությունը որոշակի առումով տուժում էր կապված զենքի սակավության, ինչպես նաև կազմակերպված դիմադրության հարցում հապաղելու մարտավարության հետ: Ինքնապաշտպանության բացակայության դեպքում հատվածական-տեղական բնույթ կրող ջարդերը կարող էին վերաճել իրական ցեղասպանության: Թուրքական ազգային հիմնարար գաղափարախոսությունների իրագործումը ենթադրող ցեղասպան քաղաքականության շարունակությունն իր դասական օրինակով չկարողացավ դրսևորվել Արցախում: Այս առումով տեղին է ընդգծել Արցախի տվյալ ժամանակաշրջանի իրադրությունը իրատեսորեն գնահատող մեր վավերագրի շարունակությունը, որտեղ, դիմելով կաթողիկոսին, Մելիք-Ալլահվերդյանցը նշում էր «...թուրքերը ներքևում-Կուր գետի ավերում, մեծ պատրաստութիւններ են տեսնում թէ՛ զենքի, թէ՛ հացի և թէ՛ մարդկանց, որպէսզի մօտ ապագայում իրանց վար ու ցանքսը վերջանալուց յետոյ, մեծ օրդուով թափուեն հայ գիւղօրայից վրայ և միանգամայն կործանեն, ջնջեն հայերին...», ապա շարունակում է. «իշխանութիւնը անտարբեր է դէպի այդ եղելութիւնը և մի գուցէ ցանկանում էլ է, որ թուրքերը իրագործեն իրանց նպատակը»¹: Այս դեպքում արցախահայության սխալն էր միասնական դիմադրության կազմակերպման ուշացումը: Զենք ձեռք բերելու նպատակով դրամական միջոցներ հատկացնելու համար հայ մեծահարուստներին ուղղված ղեկավար կորիզի դիմումներն անպատասխան էին մնում: Արցախահայության ազգային ինքնագիտակցության մակարդակի բարձրության մասին է խոսում հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ արտաքին վտանգի դեմ համախմբվելու անհրաժեշտության գիտակցումը: Ինքնապաշտպանական կազմակերպված մարտերը խաչնում, Վարանդայում Ասկերանի կիրճում, Դիզակում ստիպում էին թաթարներին դիմելու «խաղաղութեան պատվիրակութեան» փորձված մեթոդին²: Հատկանշական և օրինաչափ է նաև այն երևույթը, որ հայության ինքնապաշտպանությունը արդյունավետ էր պատմական հայրենիքի կորիզում միայն: Թրքության համար հայությունը թիրախային խումբ է հատկապես այն վայրերում, որտեղ հայությունը, երբեմն նույնիսկ թվական գերակշռություն ունենալով, սոցիալական խնդիր էր լուծում և դրամատեր էր:

Հայ-թաթարական ընդհարումների ընթացքում, հատկապես Արցախում դասական իմաստով հայության «ցեղասպանություն» տեղի չունեցավ, հակառակը՝ հայությունը վերացրեց ձևավորված «զոհ լինելու բարդույթը»: Դ. Անանունին գրում է. «Հայը և թուրքը հավասարաբարժեք դարձան: Յեղական առավելության առասպելը ջնջվեց հրացանների որոտով: Դա՝ բացառապես

¹ Վաերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ, Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը /1813-1933 թթ./ էջ 444-445:

² Արշալույս, 1905, 31, 6 հոկտեմբերի

հայերի համար: Այս կետում թուրքությունը նահանջեց և պատկառանքով տոգորվեց հայության նկատմամբ»:¹ Հետևաբար տեղի ունեցածը «չստացված ցեղասպանություն» էր:

Անհրաժեշտ է հաշվի առնել այն իրողությունը, որ թաթարա-հայկական ընդհարումները պատմականորեն օրինաչափ էին. կայսրությունների գոյության վերջին փուլին բնորոշ են ազգամիջյան հակասությունները՝ որպես կայսերապետական փլուզվող համակարգը պահելու միջոց: Կայսերապետական ղեկավար կենտրոնի նման մարտավարությունը կարճաժամկետ ծրագիր էր. օրինաչափ երևույթը կիրառվեց նաև ցարական ծայրագավառներում և կանխատեսելիորեն քաղաքական հակադարձ ազդեցությունն ունեցավ կայսրության կազմալուծման գործում: Յարական Ռուսաստանի դեպքում այս ընդհարումները պատճառ հանդիսացան, որ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում առաջադիմական գաղափարախոսություններն առավել մեծ թափ ստանան՝ իրենց գաղափարներով սնելով համակիր լայն զանգվածներին:

Հռովաժի խնդիրն է նաև ցույց տալ, որ պատմական այս ժամանակաշրջանում «թուրքական ազգային հիմնարար գաղափարախոսությունները» տրամաբանական զուգորդության մեջ չեն հայության՝ «ցեղասպանված ժողովուրդ» լինելու եզրույթին: Ուսումնասիրությունը Արցախի օրինակով ցույց է տալիս, որ սրանք բախումներ էին, որոնց ընթացքում հայությունը նվազ ռազմական միջոցներով, սակայն ինքնապաշտպանության կազմակերպված, ծրագրված եղանակներով արժանի հակահարված տվեց կայսերական զինապահեստներից սնված թուրք-թաթարական ուժերին: Պատմագիտության մեջ այն անհրաժեշտ է որակել որպես «թաթարա-հայկական ընդհարումներ», ինչպես նաև ժամանակաշրջանը չբնութագրել «ցեղասպանություն» եզրույթի սահմաններում:

¹ Անանուն Դ., Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը, հ. II, /1901-1918/, էջ 263:

Ամփոփում

Հոդվածում իրականացվել է 1905-1906 թթ. Արցախում տեղի ունեցած թաթարահայկական ընդհարումների պատմաքննական վերլուծությունը: Որպես ընդհարումների պատճառ ընդգծվել են սոցիալ-տնտեսական, կրոնական հիմքերը, թուրքական ազգային հիմնարար գաղափարախոսությունների և ռուսական կայսերապետական քաղաքականության դաշինքի առկայությունը: Հատկանշվել են փայլուն ինքնապաշտպանության դեպքերը, որոնց բացակայության դեպքում ջարդերը կարող էին վերաճել իրական ցեղասպանության: Փաստորեն Արցախում դասական իմաստով հայության <<ցեղասպանություն>> տեղի չունեցավ, հակառակը՝ հայությունը վերացրեց <<զոհի>> կարգավիճակում լինելու բարդույթը:

Tatar-Armenian Clashes in Artsakh in 1905-1906:

Historical-Research Analysis

Nelly Baghdasaryan

Summary

Key words: Tatar-Armenian clashes, socio-economic causes, religious causes, Artsakh, Shoushi, Varanda, Khachen, Dizak, Pan-Turkism, self-defense, Russia, Ottoman Turkey

The article represents a historical-research analysis of Tatar-Armenian clashes having in Artsakh in 1905-1906. Socio-economic, religious bases and the presence of the alliance of Turkish national fundamental ideology and Russian imperialistic policy as causes of collisions have been outlined. Bright cases of self-defense in absence of which pogroms could be escalated into a real genocide, have been specified. In fact, the Armenian Genocide in the classical sence has not taken place, and conversely, Armenians came out of the position of the victim.

Татаро-армянские столкновения в Арцахе в 1905-1906 гг.:

Историко-исследовательский анализ

Нелли Багдасарян

Резюме

Ключевые слова- Татаро-Армянские столкновения, социально-экономические причины, религиозный мотив, Арцах, Шуши, Варанда, Хачен, Дизак, пантюркизм, самооборона, Россия, Османская Империя

В статье проводится историко-исследовательский анализ татаро-армянских столкновений в Арцахе в 1905-1906 годах. В качестве причин столкновений были подчеркнуты социально-экономические, религиозные основы, наличие союза турецкой национальной фундаментальной идеологии и русской империалистической политики. Уточняются блестящие случаи самообороны, в отсутствие которых погромы переросли бы в реальный геноцид. Фактически, “геноцид” армян в Арцахе в классическом смысле не состоялся, наоборот, армяне вышли из положения “жертвы”.